

Competitive Scramble is an Evil Ingenuity: Proceedings from the International Conference on the Biography and Songs of Alhaji Abubakar Kassu Zurmi in Heroic Poetry

A Publication of the Department of Nigerian Languages, Sokoto State University, Sokoto

ISBN 978-978-62480-5-9 (Print) | ISBN 978-978-62480-5-9 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.65760/kassu.i1.10> Website: www.ssu.edu.ng | Issue 1 | April 2025 |

Yanaye-Yanayen Sata: Nazari Daga Wasu Wakoki na Kassu Zurmi

Hadiza Salihu Koko,
Muhammad Abubakar Bazar

Department of Hausa Shehu Shagari College of Education Sokoto

Corresponding Author: **Hadiza Salihu Koko** hadizakoko@gmail.com

Tsakure

Sata a al'adar Bahausha abin kyama ce, kuma abin gudu da idan aka kama mutum ya yi ta, to barin gari ya kama shi, saboda kunya, kuma ko ya bar garin ya bar wa zuri'arsa abin fadi daga 'ya'ya har jikoki. Wannan ya sa sata ba ta da hurumi ko gindin zama a dukkan sha'anonin Bahausha, amma sai aka wayi gari ana tsintar wakoki da ake yi wa masu yin sata, watau barayi ke nan. Ta kai har ana yabon dabarunsu (bajintarsu) da yi musu kirari kamar yadda ake yi wa sauran mutane. Da haka aka samu mawaƙa irin su Gambo da Kassu Zurmi da wasu mawaƙa suna yi wa barayi waka. Wannan mukala, ta zaƙulo yadda mawaƙi Kassu Zurmi ya fito da yanaye yanayen sata da nau'o'inta da dabarun yin ta a cikin wasu waƙoƙinsa da ya yi wa barayi duk da yake shi ba makadin barayi ba ne, makadin tauri da farauta ne, sai dai a ce sha'awa da kwaɗayi suka ja shi ga yin waƙar barayi. Don yana cewa "ba za ni talauci ba, tun da arnan dare na biki, wanda duy yas samu da ni". Mukalar kuma ta taɓo kirari da fadakarwar da Kassu ke yi wa masu kaya a kan barayi da dangantakar barayi da 'yan tauri da kuma alaƙar Kassu da barayin. Mukala ta kammala da cewa Kassu ya yi wa barayi farin sani da har yake iya fito da dabarun da suke yi wajen yin sata, da kuma kwaɗayin abin hannunsu da yake yi wanda ya kai shi ga zuwa ci-rani a waƙar barayi. Hasali ma, ya fi samun alheri ga barayi fiye da ga 'yan tauri, don ko Gambo mai waƙar barayi yana cewa "A ba ka yau a ba ka gobe, barawo dai a hakan ga." Ra'in da aka dora wannan nazarin shi ne, 'Ra'in Madubin Kyallaro Al'adu'. Ra'i ne wanda yake nuni da yadda akan yi amfani da adabi ko al'ada ko harshe a matsayin madubi don kyallaro al'adun al'umma kamar yadda Ado, (2017: 84) ya bayyana. Hanyoyin da aka bi wajen aiwatar da wannan bincike sun hada da, sauraren waƙoƙin makada Kassu Zurmi a MP da wayar salula da kuma, bitar wasu litattafai da kundaye da mukalun da aka buga.

Copyright: Provided that the author(s) and the source are credited, noncommercial use of the article is allowed, including printing and distribution.

1.0 Gabatarwa

Masana sun karkasa rukunan mawaƙan baka zuwa rukuni-rukuni kamar maƙaɗan fada da na sana'a da na jama'a da na maza da sauransu, amma babu inda aka kawo rukunin maƙaɗan ɓarayi. Ke nan maƙaɗan ɓarayi ba su cin gashin kansu, sai dai a lafa su ga wani rukuni su zama kamar jela. Wannan bai rasa nasaba da kyamar da Bahaushe yake yi wa sata da karan-tsanar da ake yi wa ɓarayi a cikin al'umma.

A da, ba a son yin hulɗa da ɓarawo, don haka ne ma aka kirkiro karin magana mai cewa 'Abokin ɓarawo, ɓarawo ne' duk don a hana hulɗa da masu wannan hali. Daga baya-bayan nan, sai wannan akida ta kyamar ɓarawo ta fara dushewa har aka fara ɗaukar sata a matsayin sana'a, ana ganin ɓarawo a matsayin jarumi ko mai bajinta da har ake yi masa yabo da kirari a cikin waƙa, kuma a amshi alheri daga hannunsa na biyan waƙar duk da yake an san alherin daga sata aka same shi.

Mawaƙin da ya yi kaurin suna a cikin wannan harakar shi ne Muhammadu Gambo Fagadu, amma abin mamaki duk da Alh. Mamman Shata da a shahararren mawaƙin jama'a ya taɓo waƙar ɓarayi wadda ya yi wa wani daga cikin yaransa mai suna 'Danbayye, kodayake ɓarayi ma cikin jama'a suke.

Wannan ba abin mamaki ba ne don an ga Kassu mai waƙar maza (farauta da tauri) ya yi wa ɓarayi waƙa, saboda su ma wani zubin maza ne kamar yadda wani masani yake cewa " Waƙar maza, waƙa ce da ake yi wa mutanen da suka shahara ga abubuwan jaruntaka, kamar Dambe da Kokuwa da Tauri da Yaki, idan aka haɗa da sata ma babu laifi" (Yahya, 1997). Da haka sata ta faɗo cikin abubuwan jaruntaka da mawaƙan maza ke yi wa masu yinta kiɗa. Ko banza Kassu da kansa yana cewa a wata waƙa:

*"Jama'a aiki wahala ne
Kai ko tahiya wahala ce
Kuma yaki wahala ne
Addini wahala ne
Sata kasada ce" (wƙ, Iro sai mame).*

Watau ya kawo sata cikin rukunin ayukkan wahala da maza ke iya yi kamar dambe da yaki.

Abin lura dai a nan, shi ne Kassu Zurmi ba mawaƙin ɓarayi ba ne kamar Muhammadu Gambo, ya dai ɗan yi ratse ne ya shiga ya yi balaguro, amma kowa ya san sanannen maƙaɗin tauri da farauta ne, kuma da wannan kiɗan ya yi suna har ya shahara, ya samu duk arzikin da zai samu a ciki.

Tun da 'an yarda guro na sa zawo', watau an yarda Kassu ya yi wa ɓarayi waƙa, to manufar wannan mukala shi ne a zakulo yanayi da dabarun da Kassu ke kawowa na yin sata da ɓarayin da yake yi wa waƙa ke amfani da su da waɗanda shi Kassu ke koya musu da irin kirari da yabo da yake yi wa waɗannan ɓarayi, sannan da gargadi da faɗakarwa da yake yi wa al'umma a kan waɗannan ƙwari da ya san aibunsu ga jama'a. An kawo takaitaccen tarihin Kassu Zurmi, an kuma yi tsakuren misalai daga waƙoƙin da ya yi na ɓarayi. An kuma kawo dagantakar 'Yan tauri da ɓarayi, saboda duk Kassu yana yi musu waƙa, sannan aka kawo alakar Kassu da ɓarayi wadda ba ta wuce 'ta ba ni, amshi ba'. An kammala da cewa har yanzu al'umma ba su ɗauki sata a matsayin sana'a ko jarunta ba, amma dai ana kallon mai yin ta a matsayin mai ƙarfin hali, ko banza 'sata ba cinikin mai tsoro ba ce'. An kawo manazarta domin kafa hujja ga abin da aka dogara da shi.

1.1 Takaitaccen Tarihin Makadfa Kassu Zurmi

An haifi Kassu a garin Magarya ta kasar Zurmi da ke karamar hukumar Zurmi da ke jihar Zamfara. Sunansa na yanka shi ne, Abubakar, sunan mahaifinsa kuma Muhammadu Ganga, wanda makadin farauta ne. Kassu ya gadi kida ne daga mahaifinsa, don haka ba haye ya yi ba, dan gado ne. Ya yi karatun allo, amma bai yi na boko ba.

Kassu ya yi aure yana da mata hudu da zuri'a mai yawa daga cikin 'ya'yan har da malamin Alkur'ani, watau Aliyu Na'acci, akwai kuma wadanda suka biyo hannunsa na kidan tauri, kamar Ummaru, sauran kowa na harakar gabansa, (Magaji, 2016). Kidan farauta da tauri su suka sa Kassu ya yi fice har aka san shi sosai.

Tun da Kassu makidin farauta da tauri ne, sai a ce masa makidin maza, saboda dukkan wadanda yake yi wa kidan jarumai ne da ko a cikin maza sun yi zarra wajen nuna bajinta. An nada Kassu sarkin makadan maza na kasar Zurmi, saboda daukaka da ya samu wajen kidan. Dalilin wannan sarauta ne ake kiransa '[Makadfa', watau sarkin makadfa. Kassu ya samu alheri da arziki ta hanyar waka, har Hajji ya je a dalilin kida, kuma yana yin noma. Kassu Zurmi shi kadai yake waka ba tare da 'yan amshi ba, sai dai yana da masu kadai masa kalangu. Ya yi wakoki masu dimbin yawa na tauri da farauta da noma har da na barayi. Ya rasu a shekarar 1987, inda ya bar matan aure hudu da 'ya'ya goma sha biyu. Allah ya jifansa da rahama.

2.0 Ma'anar Sata

Masana da dama sun yi ta karakaina wajen fashin bakin kalmar sata. A cewar Panel Code, (1963:181), 'sata ita ce gusar da wani abu daga ainihin wurinsa da niyyar batar da shi ba tare da sani ko yardar mai abu ba'.

Maiyama (2001) kuwa, yana ganin sata a matsayin wata hanya da wani ko wasu ke bi wajen mallakar abin da yake mallakar wasu ba tare da sanin mamallakin ba. Abin na iya zama mai rai ko marar rai'.

Bunza, (2010) ya kalli sata a matsayin 'more wa gallon wani abu ta fuskar wayo da dubara, ko nuna farfi ko makami ko yaudara irn ta zamba cikin aminci'.

A Kamusun Hausa, (2006: 394), an nuna sata a matsayin daukar abin wani ba tare da sanninsa ko izini ba. Koma dai mene ne, sata a wannan mukalar ita ce fokarin more wani abu da aka dauka ba tare da sani ko izinin mai abu ba ta hanyar wasu dabaru, kuma tana daga cikin nau'o'in rashin gaskiyar da wasu mutane ke aiwatarwa a doron kasa. Dubi inda Kassu ke cewa:

*Akan ishe mai hwalke
Sai dai Allah ya kiyaye
Ka iske mai abu na ja
Ka iske marar abu na ja
Kai saki mai abu ka ya gama ma. (Wk:)*

Wannan ita ce jayayyar 'Busshiya da Mai agalemi'. Wace irin rashin kunya da rashin gaskiya ya kai ga mai abu na jayayya da marar abu, in ba ta barawo ba. Masu yin sata su ake kira barayi jam'i ke nan, tilo kuma barawo.

2.1 Nau'o'in Sata

Daga cikin nau'o'in sata da Bunza, (2010) ya ayyana, Kassu ya ambaci uku cikin wakokinsa na barayi, watau shiga daki/shago da daukar dabbobi da fashi ko kwace.

2.1.1 Shiga Daki/Shago

Wannan ita ce irin satar da ake shiga daki ko shago a dauki kaya ba tare da sani ko izinin mai shi ba. Irin wadannan barayi suna da fokarin bin dare, kuma idan suka shiga gida da lababe da sanda suke yi har su shiga daki su dauki abin da suke so su wuce.

Wannan ya sa Kassu ke cewa suna taka kasa sannu, da buɗa kofa a hankali da jan ciki da duke-duke wajen shiga daki don cimma manufarsu ta yin sata. Ga abin da Kassu ke cewa a wata waka:

*Jama'a ajiya dawa ba ajiya ba
Ha ajiya daka ba ajiya ba
Sai dai Allah shi kiyaye
Kai dai Allah shi tsare ka. (Wk: Adamu Dodo)*

Watau dai Kassu na nufin da ka yi ajiya daji da ka yi a daki duk daya ga barawo, sai Allah ya tsare kawai don masu shiga su dauka suna nan.

2.1.2 Satar Dabbobi:

Wannan ita ma sata ce da ake shiga rugga ko gidajen da aka san ana kiwon dabbobi ko kuma a tare makiyaya a kwaci dabbobin (Cattle Rustling). Ana daukar dabbobi kama daga shanu ko raguna ko awaki har kaji. Kassu bai raga wa wadannan barayi ba, sai da ya ambace su da yadda suke satar tasu, inda yake cewa:

*To, ya kamo ta agga ruggad' Dan-ba-saye
Ya kawo ba biya
Na gode na Garba zakokin Zamfara
Na Dunhwawa mai shiga (Wk, Garba zakokin Zamfara).*

Duk abin da aka dauka ba don a biya ba sata ce. Kassu na fokarin nuna muna cewa akwai barayin da ke zuwa rugga su sato shanu, kuma har da wadanda ke saye daga hannunsu watau rundawa wanda wani lokaci su ne ma ke zuwa satar don su ke da ilimin kama dabba kome buwayarta. Kassu ya ci gaba da cewa:

*To dada sai yausha za ni amsad dokin kida
Ya yanke saniyar sarki
Kahin bakwai guda nij ji ana bida (Wk, Garba zakokin
Zamfara)*

Da ka ji ana bida, abu ne ya face ko aka sace. Watau an sato saniyar sarki, kuma har an yanke an sayar da naman. Akwai kuma inda Kassu ya sake nuna cewa idan an sato dabbobi rundawa ake kaiwa su yi sauri su yankata ta face ke nan.

Inda yake cewa:

*Ana mugunyah hida Dunhwawa
Wai an tai hida
A dauko nama daban
A dauko kirgi daban
A dauki kungurumin kai daban
Ba a kamo hanya guda
Kowane ya kamo hanya daban
(Wk: Garba zakokin Zamfara)*

A nan Kassu ya nuna wannan dabba ta sata ce shi ya sa ba za a hada naman waje daya ba, don kada mai dabbar ya gani ya gane dabbarsa ko ta kai ko ta fata.

2.1.3 Fashi da Kwace

Hausawa na cewa 'karfin hali, barawo da sallama'. Watau sata ba cinikin mai tsoro ba ce, sana'ar karfin hali ce, inda ana iya kwace abu a hannun mutum da karfi da yaji. Fashi wata hanya ce da barayi ke tare hanya a kwace dukiyar mutum da safe ko da rana ko da dare, ta amfani da makami ko karfin tuwo. Kassu ya fito da wannan rukuni na barayi masu tare mutane a daji su kwace kaya ko dukiya, inda yake cewa:

Mala'ikun Bugaje dan Sale
Ciwon cikin jan banza
Albishirinka dan Sale ga jan banza
Kada ka hwasu su, sai ka bari an dawo
An dawo dag Gusau an game ma kudai (Wk, Dan Sale).

A nan Kassu ya nuna cewa akwai barayi 'yan fashi masu tare hanya musamman idan aka dawo daga cin kasuwa su kwace duk kudin da aka yo ciniki da su.

3.0 Yanayin Sata

A cikin wakokin da Kassu ke yi wa barayi na sata, ya yi kokarin fito da yanayi da muhallin da suke yin sata, da kuma dabarun da suke amfani da su wajen yin satar. Haka kuma ya nuna su ma barayi kamar sauran mazaje irin su 'yan tauri, suna shiri da shirya kansu kafin su shiga sata. Za su kasance duk wani makami ba ya kama jikinsu, kuma suna mallakar magani irin na ki-bugu da ba-duhu da layar zana da zuzau na shiga bango da sauransu. Sannan suna da lokacin da suke wakitawa kuma suka fi jin dadin aiwatar da sana'arsu.

3.1 Lokaci:

Wannan shi ne lokuttan da barayi suka fi so kuma suka fi amfani da shi wajen yin ta'addancinsu na sata. Kassu dai ya nuna dare shi ne mafi lokacin da barayi suke aiwatar da sata. Da ma Hausawa na cewa 'dare ma'buyar mugu', kuma barayi na cikin mugan mutane da ke cikin al'umma. Kassu ya nuna dare a matsayin lokacin da barayi ke sata, inda yake cewa:

Muhammadu hwatake na dare
dan sale a ba ni in jiniya ta kawo

Duna bakab bisa Karen dan inna
Kahira ba a sakin ki sai duniya tai kwana. (Wk, Adamu Dodo).

A nan Kassu ya bayyana barayi a matsayin fatake masu zuwa bida, amma da dare su suke tasu sana'ar, watau ba su fara sana'ar sai mutane sun yi kwana su dora yawo kamar karnai cikin dare.

Akwai kuma inda yake cewa:

Ba zan yi talauci ba
Tun da arnan dare na biki (Wk, Garba Zakokin
Zanhwara)

Har yanzu dai Kassu na alafanta barayi da dare a matsayin lokacin da suke sakewa suna shakatawarsu.

Baya ga dare, Kassu ya nuna barayi na son lokacin damina domin gudanar da aika-aikarsu. Damina tana ba su hadin kai da taimako sosai wajen gudanar da sata ba tare da an ji ba balle a kama su, saboda yanayin. Akwai inda Kassu ya tabbatar da haka, inda yake cewa:

Bakin Abarshi a nan na Magaji

*Su ba su kamnah haske
Mamman so sukai a dai dibga duhu
Da iska ana yaf-yaf-yaf
Wada aka takin kare ba a jin kara tai
Maigida bai sani, sai sun yi. (Wk, Muhammadu Na Sani.)*

A nan Kassu ya nuna babu abin da barawo ka so kamar a ce ana ruwan sama masu iska kuma sannu-sannu ga duhu ya kama. Lokacin ne yake samu ya yi yadda yake so ba tare da an ji shi ba, saboda maigida ya ji dadin bacci kuma motsin ruwan ba zai bari a ji motsinsa ba.

3.2 Muhalli:

Wannan shi ne irin wuraren da barayi ke yin satarsu. Da ma an nuna suna yin sata a shago ko daki ko daji da sauransu, to Kassu ya nuna ko a cikin daki akwai wuraren da suke mayarwa da hankali domin nan ake ajiyar da suke so. Misali yana cewa:

*Ku lallatsa wata ajiya na cikin jere
Wata na nan **katihwatai**
Wani ga **akwati** yas sa
In an lallatsa a dau sittin (Wk, Iro Sai Mame)*

Watau a nan Kassu ya nuna ko a cikin daki akwai muhallan da barawo zai je kai tsaye domin samun abin dauka ba tare da wani lunge-lunge ba, kamar cikin jeren mata inda suke ajiya, ko akwati ko farkashin katifa, inda nan ne mutane suka fi yawan ajiye kudadensu da duk wata kadara tasu kafin a samu zuwan banki na zamani.

3.3 Dabarun Sata:

Wannan shi ne hanyoyi ko salailai da ake bi a aiwatar da wani abu cikin hikima da kwarewa. Duk wanda ya shirya daukar abin wani ba tare da ya sani ba, to dole ya yi amfani da wasu dabaru na kawar da hankali ko jan hankali domin cimma wannan burin. Hausawa na cewa 'mai son abinka ya fi ka dubara', kuma da ma barawo ya fi mai haƙon iska dabara.

Barayi kodayaushe suna amfani da dabaru ko hanyoyi ko salailai iri iri domin yin sata ta yadda ba za a gane su ko kama su ba. Kassu Zurmi ya yi kokari wajen fito da wadannan dabaru da salailai da barayi ke nunawa lokacin da suka je sata a cikin diyoyin wakokin da ya yi wa barayi. Dabarun sun hada da:

***Sandā**

***Yin allo**

Wasu dabarun kuma, Kassu ne da kansa ke koya wa barayin don su yi cuta, sannan ya yi gargadi da fadakarwa ga mutane a kan yadda za su kula kada barawo ya mamaye su, tun da shi ya san halinsu. Hausawa dai sun ce 'tsaron kaya ya fi ban cigiya'

3.3.1 Sandā: Ta bangaren sandā, watau dauke kafa ko lababe ko tafiya sannu sannu, akwai inda Kassu ke cewa:

*Mai hankurin **jan ciki**
dan Sale an wa **guwaiwai kanta** (Wk, Dan Sale)*

A nan Kassu ya nuna wata dabara da barayi ke amfani da ita wajen yin sata ta hanyar yin sandā da jan ciki ko rarrafe ko dukewa don kada a ga innuwersu ko a ji motsinsu har sai buƙatarsu ta biya. Akwai kuma inda makadin ya sake fito da wannan dabara da barayi ke amfani da ita inda yake cewa:

*Sai ya dago dakin mutum **sannu***

*In kad' dan hwalka ya **dakanta**
dan banza kak ka gane shi
Wallahi barawo bala'i ne in dare ya yi. (W/k, Iro Sai Mame).*

Ya ci gaba da kawo wadannan dabaru inda ya ce:

*Sai ka koma kwana
Kuma ya daga dakin mutum **sannu**
In kad' dan hwalka ya **saarara***

Kassu ya nuna barawo in yana son daukar abinka to, duk yadda zai yi sai ya yi don ya dauke hankalinka ya cimma abin nan. Dubi yadda wannan barawo ke taɓa kofa sannu ya dan dakanta ko da za a yi motsi, har da yin baya da baya yana dan saurarawa, ya laɓe don kar a gane.

3.3.2 Yin Allo: Wannan wata dabara ce ko kissa ko dasisa da barayi ke yi idan suka ga alamun za a gane abin da suke so su yi. Kassu ya fito da wannan dabarar ta alumbo wadda ya kira allo, amma na karatun barayi inda yake cewa:

*In ya aza za ka ganewa
Sai ya dawo dab **baya-baya**
Sai ya yi ma wani **allo**
Tabi ya ka yi da hannunai
Wai ya yi ma **kakkaɓin karnai**
Nan ko ba kare ne ba...(Wk, Iro Sai Mame)*

Watau dai an ce 'mai son abinka ya fi ka dabara.' Wannan haka take, saboda Kassu ya nuna wannan dabara da ya kira allo inda barawo ke taɓa hannayensa ya yi kamar sautin kakkaɓin kunnuwan kare, sai ka aza kare ne ke waje ba mutum ba, duk don ɓad da kama wadda za ta sa mutum ya yi tunanin ba kome ba ne.

Kassu ya ci gaba da bayani wadannan dabaru na barayi day a kira allo, inda yake cewa:

*Sai ya ebo ruwa dag gidan wani
Ya zaka ya girke ga kohwakka
Ya **ciko kwaryar ruwa** da ruwa ya girke
Sai ya **dago dakin** mutum **sannu**
In kad' dan hwalka ya **saarara**
Kuma in kak koma shi koma
In yad dahwa kad' dan motsa shi **dakanta***

*Kuma in yajji kamaz za ka ganewa
Sai ya yi ma allo
Ruwan ga yakan motsa da hannunai
Wai ya yi sha kamar karnai
Sai ya motsa da hannunai ruwan
Kacal-kacal-kacal (Wk, Iro sai mame)*

A nan Kassu ya sake fitowa da wannan dabara da ya kira allo wadda barayi ke yi idan suka zo sata. Ya nuna suna aje ruwa bakin kofar mutum su rinka motsa su kamar kare na shan

ruwa. Maigida zai aza kare ne a waje yana shan ruwa, bai san mugun ne ba. Wannan duk wani salo ne na ɓatar da hankalin mai abu.

3.3.3 Sauran Dabaru: Baya ga wannan, Kassu ya nuna akwai wasu dabaru da ɓarayi ke amfani da su idan suka je sata, kamar idan ɓarawo ya shiga gida, sai ya yi kofarin kawar da duk wani abu da zai iya cuta masa ko ya kawo masa cikasa ga sabgarsa. Yakan janye duk wani makami da ya gani kusa da Maigida ko a cikin gida, saboda kada a yi amfani da shi a aibata musu lokacin da rana ta ɓaci. Akwai inda Kassu ke cewa:

*Kuma sai ya ɗago ɗakin mutun sannu
Kana ɓarowa ne, in yash share ka shi kenan
Sai ya ga **takobi ya janyakke**
Shi yi wuri ya iza wa yaronai
Akwai wata 'yag **gitta ya ɗaukikke**
Shi yi wuri ya iza wa yaronai shi dawo
Akwai wata 'yag **gora ya janyikke**
Shi yi wuri ya iza wa yaronai shi dawo
Iro sai mame, na gidan Mamman abin tsoro*

*Sai ya bak ka tcinkenka
Sannan ya taho ya latsa ka
In da wufag gutsu shi zwage
Inyat taba akwai wani ɗan samu ya ebe
In kau ba samu ya hunce ka
Wallahi ɓarawo bala'i ne in dare ya yi, (**Wk, Iro sai mame**).*

A nan dai Kassu ya fayyace yadda ɓarayi ke yi idan suka shiga gida kafin su lalabe mutum. Watau za su tabbatar da sun kawar da duk wani makami da ake iya illata su da shi, kuma su lalabe ka ba tare da ka sani ba, saboda an sako maka nauyin bacci.

Baya ga nuna dabarun da ɓarayi ke amfani da su wajen yin sata, Kassu Zurmi ma yana ba su wasu dabaru da za su yi amfani da su wajen sata ta yadda ba za a ji motsin su ba bale a kama su. Dubi inda yake cewa:

*Ka ji kidin kare gambu
Kwamshe tahi **duke**
Giwa kak ka yi **motsi**
ɗauke kahwakka
To, kuma kak ka yi **twari**. (**Wk, Iro sai mame**)*

A nan Kassu yana koya wa ɓarayi wata dubarar shiga ɗaki ba tare da maigida ya ji motsin komai ba. Wai su riƙa ɗauke sawu su tafi da dudduke, kuma salum alum ba tare da motsi ba. Duk don su samu nasarar yin sata su zo su ba shi nashi rabo.

Akwai kuma inda yake ba da wata shawara ga ɓarayi, wai:

*Taka sannu in mutum ya hwalka labe
Taho ma kyaurenai rakube
Bari dai hay ya koma kwanan sa'a guda. (**Wk, Nagidan Mamman Abin Tsoro**)*

A nan Kassu yana ba barayi shawara/dubara da cewa idan suka shiga gida maigida ya motsa ko ya hwalka, to su dakanta su laɓe su sha jinin jikinsu har sai ya koma kwana mai nauyi kamar na awa guda, sannan su dawo su ci gaba da aika aikar su. Da ma 'zama da maɗaukin kanwa kan sa farin kai'. Ma'ana zama da Kassu ke yi da barayi ya sa har ya gano takonsu da yadda suke dabarun su wajen yin sata.

4.0 Kirari

Kirari a takaice yana nufin koda mutum ko jinjina shi a kan wani abu da yake yi don ya ji farfin aiwatar da abin nan.

Duk da yake sata abin kyama ce, kuma barawo abin kyama ne, hasali ma bai da kima a idon mutane don babu mai son ya haife shi ko ya yi hulɗa da shi ta yau da kullum, shi Kassu wake su ya yi har da yi musu kirari domin zaburar da su su ji farfin yin satar. A wakar Muhammadu Na Sani, Kassu ya yi masa kirari yana cewa:

*Muhammadu hwatake na dare
Kuhuru kwashen ginat tama ɗan Sanda
ɗan bakad dabba ga ya nan
Ko sarkin gari ba ya son kukanai*

*Duna bakab bisa Karen ɗan 'inna
Kahira ba a sakin ki sai duniya tai kwana
Mamman hwatake na dare, (Wk, Muhammadu Na Sani)*

A nan, Kassu yana yi wa wannan barawo kirari ne, yana kambama shi da cewa wai ko sarkin gari yana tsoron sa ta'asatai. Akwai kuma inda yake cewa:

*Jirgin bisa mai yat tcelen uway yaya
Kana gaba rigimarka na biya dab baya
Swahe dut ta Allah yaya a kai maka gidan goga, (Wk, Salen
Gidan Goga)*

A nan Kassu yana yin kirari ne a kan jajirciwar barayi, ana yi musu kuwa kullum aka kama su, amma su ba su damu ba. Akwai kuma inda yake yi wa Na Sani kirari da cewa:

*Mamman fatake na dare
ɗan Sale tayin kura
Tayin kura kare ba ya son goyo nai. (Wk, Muhammadu
Na Sani).*

Watau saboda tsoron da ake yi wa wannan barawo ne ya sa Kassu ke yi masa kirari da tayin kura wanda kare ko da wasa ba zai so ya goya ba.

5.0 GARGADI/FADAKARWA

Gargadi na nufin jan kunne a kan wani abu da ke iya cuta maka ko wani.

Fadakarwa kuwa na nufin tunatar da mutumwani abu da yakamata a ce ya kula da shi, amma wani lokaci sai ya shafa'a bai kula ba. To domin a jawo hankalinsa a nuna masa muhimmancin kulawar, sai a faɗakar da shi.

Kassu ya gargadi barayi a kan wasu abubuwa da ka iya jefa su cikin masifa idan ba su kiyaye ba. Misali akwai inda yake cewa:

*Taka sannu in mutum ya hwalka laɓe
Sata ba iko ba, in mutum ya gane gudu*

*Tahiyak ka ɗan durum uwan nan
A'a ba iko ba in mutum ya gane gudu, (Wk, Adamu Dodo)*

A nan Kassu yana gargadin barayi da cewa sata ba iko ba ce, tun da ba kayanka ba ne. idan har mai abu ya gane, ko ya motsa to, kai barawo ka hakura kada kaddara ta rutsa da kai. Da Kassu ya yi tuya bai mance da albasa ba, saboda bayan gargadi ga barayi ya waiwayo ga masu gida, yana gargadi da fadakar da su da kada su yi sakaci da lura da wasu abubuwa, kada barawo ya mamaye su. Akwai inda yake cewa:

*Masu gida ku bar rena motcin kusa
Kowar rena shi wata zamba na shahwatai
Mata na fadin maigida ana motci. (Wk, Dogo Nawayya)*

A wannan ɗan, Kassu yana fadakar da magidanta da su kasance masu kula tare da yin hattara idan suka ji motsi. Wasu kan ji motsi cikin gida da dare, amma sai su dauka kusa ne, ba su san irin wannan rashin kulawar barayi ke so don su samu damar yin sata. Don haka su bar rena motsi kowane iri ne inda ya kara da cewa:

*Kun jiya masama
Wallahi ka mutum yay kwana
Yana rena motcin kusa
Kowar rena su wata zamba na shahwatai.
(Wk, Dogo Nawayya)*

Watau dai motsi komai karamcinsa kar a rena a tashi a duba, don wani lokaci ba abin da ake zato ba ne, mugu ne.

Akwai kuma inda Kassu ke fadakar da mutane a kan yadda za su iya bambanta haushin kare da dare da haushin da kare ke yi idan ya ga barawo, da irin samnonin maza masu gigin kwana har sai ta faru, inda yake cewa:

*Amma haushin barai
Da ka ji ya kwasa ya kewaye bakin gida
An kewayo daga gabas ya kewayo
Shina ga-su ga-su ga -su
Ga-su, ga-su, ga-su, ga-su
Ga-su, ga-su, ga-su
To kada kasake hito masu yi sun kawo (Wk, Muhammadu Na Sani).*

Da ma kare da barawo ba a shan inuwa guda, don haka da kare ya gamutum yana labafe ya san barawo ne, sai inda karfinsa ya kare wajen tona masa asiri. Don haka Kassu ke fadakar da mutane cewa idan suka ji kare ya matsa haushi yana kewayar gida, to kada a sake a ki fitowa a duba watakila kwaro ne (barawo). Akwai kuma inda ya sake gargadi ga masu nauyin kwana cewa:

*Maganin maza ɗan Sanda
Mamman ɗan Sale maganin samnokin maza
Masu gigin kwana
Mata na hwaɗin ana motci
Maigida na hwaɗin kusa na
Haba kusan ɗakinga na
Kin san ɗakinga da 'yan neman kusa, (Wk, Muhammadu Na Sani).*

6.0 Alakar ‘Yan Tauri Da Barayi

‘Yan tauri su ne mutanen da suka ci maganin tauri don kada karfe ya huda su ko ya ya yi musu illa. Tun fil azal, ‘yan tauri ake sawa su tsare gari, kuma su ake sawa gaba wajen yaƙi. Barayi kuwa su ne masu laifi waɗanda ‘yan tauri kan kama su kai wa mahukumta. Ko a yanzu haka abin yake, mafi yawan ‘yan banga da ake sawa su tsare gari ‘yan tauri ne, kuma suna taimakawa wajen kama barayi. Don haka hanyar jirgi daban, hanyar mota daban, sai in kaddara ta haɗa su.

Da yake Kassu Zurmi makadin tauri ne, kuma ya zo yana yi wa barayi waka, sannan ya san ba su shan inuwa guda, dole ya fito ya rabe tsakanin damo da guza don ya nuna ba a tare. Watau babu alaƙa in ba ta mai laifi da mai kama mai laifi ba. Misali akwai inda Kassu ke cewa:

*Barawo daban, ɗan tauri daban
A'a hanyan nan ba guda ta ba
Sai wawa ka game su hanya ɗai
Babu ruwan kuma barawo da ɗan tauri
Sai kowa shi tsaya ga hanyatai, (Wk, Nagidan Mamman Abin
Tsoro)*

A nan Kassu na nufin idan barawo bai taɓa kayan kowa ba, babu ruwan ɗan tauri da shi, sai kowa ya yi sha'aninsa, saboda kowa sabgarsa daban ya kai.

Wani hanzari ba gudu ba, domin Kassu ya nuna ana iya samun alaƙa tsakanin ɗan tauri da barayi, idan aka samu bara gurbi mai kwaɗayi da zai je wajen barayi don shan miya, shi kuma ya rufa musu asiri. A wannan zamani ma, ana samun ‘yan tauri masu hulɗa da barayi har suna ba su bayyanan sirri (informants). Da ma ‘ɗan wake guda ka ɓata iri’. Dubi inda Kassu ke cewa:

*Akwai ɗan tauri mai dogon kwaɗai
Shi da barawo su an nan kan-kan-kan
Mai kai bakunci gidan kwari
ɗan tauri ya kai bakunci gidan barai
Hura mai nono a dama mai
Gidanai ba ya samun ta
Tuwo mai nama a tuka mai
A sha nama da guraye
Gidanai ba ya samun su
Wannan sai ka buge shi hanya ɗai, (Wk, Nagidan Mamman
AbinTsoro)*

Watau dai duk ɗan taurin da ya saba hulɗa da barayi har yana amsar wani abu daga hannunsu, to shi ma ana iya kiran sa barawo, don abokin barawo, barawo ne. Kassu ya ci gaba da kawo illar irin wannan alaƙa ta ɗan tauri da barawo inda yake cewa:

*Ko ɗan uwanka ne, ko makwabcinka ne
Ko kai kuwwa ba ya tarba ma
Ya sha dadi gidan kwari*

*Sai ka ji ya ce “Ban ji kuwwa ba
Wallahi ina kwana aka yi kuwwan nan
Ban jiya ba wane am”*

*A'a ba ya tarbawa
Ya sha dadi gidan kwari (Wk, Nagidan Mamman Abin
Tsoro)*

Kassu ya nuna akwai matsala idan 'yan tauri na hulɗa da barayi, saboda ko an tadda barawo ba za su taimaka a kama shi ba, don sun san abin da suke samu daga gare shi. In ko haka ta faru ke nan mutane za su shiga uku don barayi za su rika cin Karen su babu babbaka.

Sauran 'yan taurin ma da ba sa hulɗa da barayi, kuma suna bugun gaba a kan hakan har suna rena sana'arsu ta sata, Kassu ya yi musu kashedi cewa su kyale barayi don ba su da mantuwa haka suke kamar mayyu, kul ba dade kul ba jima sai sun aikata maka in dai ka rena sana'arsu. Kassu ya kawo haka a wata wakarsa inda yake cewa:

*Ku baj jan su
Su kau 'yan banza su baj jan ku
Ka yi dagumma da lawaye
Da takobi ga hannunka
Ka ji dan tauri ya ce "barawon mi"
Ka ji dan tauri ya ce barawon mi*

*Ba ya iske ka
Sai ka manta da ka batai
Shegen in an shekara ba ya mancewa
Shi na nan dai shi na hwaɗaɗakka, (Wk, Nagidan
Mamman Abin Tsoro)*

Kassu a nan ya nuna arawo dan iskan kansa ne. Duk yadda dan tauri ya yi shiri da dagaigai da takobi na banza ne ga barawo, don in ya so fada masa sai ya fada komai tsawon lokaci sai ya mamaye shi ya nuna masa cewa shi tsohon dan iska ne.

7.0 Alakar Kassu Zurmi da Barayi

Kassu dai kowa ya san makadin 'yan tauri ne, kidan da ya gada daga mahaifinsa. Daga baya ne aka ga ya fara yi wa barayi waka. idn aka duba cikin wakofin da ya yi wa barayi, sai a ga b a wata alaka ce ta hada shi da su ba, illa idan suka tashi biki suna gayyatar sa ya yi musu wasa, kuma suna yi masa alheri. Sannan ko babu wasa suna yi masa alheri daga abin da suke samu na sata, har dokin kida sun yi masa.

Duk da yake waka wata abu ce mai ruhi wadda ke nuna hoton rayuwar mai ita, (Magaji, 2016). Ba zai sa a ce Kassu Zurmi barawo ne ba, amma yana kwaɗayin kayan sata, kuma in aka ba shi yana amsa. Akwai inda yake cewa:

*In kun samu ku biyo nan
Amma in ku ta samu a yi yamma, (Wk, Iro Sai Mame).*

Watau in sun samu su biyo su ba shi wani abu, amma in an kama su Allah ya sauwaka musu don ba da shi cikin satar ba. Wannan ko Gambo mai wakar barayi ya sha fadin haka, cewa yana amsar kayan sata yana sa a yi sata, amma in an kama barawo ba ruwansa. Akwai kuma inda Kassu ya kara jaddada wa barayi cewa su ba shi abinsu, amma in an kama su ba ruwansa kada su ce sun san shi:

*Na koma ga barayi
In kun samu ku ishe ni*

In ku ta samu a shamama
Sai an dawo ka a biya man, (Wk, Iro Sai Mame)
In dai ka dāuka ka iske ni
In kai ta d' dāuka a sulla can
Hissan ni ka hid da dangina, (Wk, Iro Sai Mame)

A wadānnan diyoyi, Kassu yana barranta kansa da barayi, amma in hukuma ta kama su, har kila aka kai su gidan yari cewa da su fitar da shi cikin dargar su, watakila saboda ba mai son a danganta shi da barawo. Ya ci gaba da gargadin kada su alafanta shi da su har dai in ta rutsa da su, inda yake cewa:

Iro ko ba ni nan
In kas samu ka iske ni
In kai tas samu a darzaza
Sai an dawo ka mance ni, (Wk, Iro Sai Mame)

Kassu dai ya dage a kan idan barayi suka samo yana so ko ba ya gida a je masa nasa kaso, amma in ta rutsa da su to su manta da shi har sai sun kare fursuna su dawo a ci gaba. A nan za a iya cewa alakar da ke tsakanin Kassu da barayi ta alherin da suke ba shi ce kawai, amma bai damu da su ba, in an samu ana tare, in ta rutsa ba a tare.

8.0 Kammalawa

Kassu Zurmi dai ya nuna shi shahararren mawaƙi ne da ke iya waƙe duk abin da ke amfanarsa koda abin nan mai barna ne ga al'umma, ko haramtacciyar sana'a kamar sata. Don haka, yake waƙa ga 'yan tauri da barayi waƙanda kowannensu da irin tasa barnar. A wannan mukala, an kawo yadda Kassu ya fito da yanaye-yanayen sata a cikin waƙoƙin da ya yi wa barayi. An kawo takaitaccen tarihin Kassu da ma'anar sata da nau'o'in sata da yanayi ko dabarun yin sata da gargadi ko faɗakarwa da Kassu ke yi wa barayi da masu kaya. An kuma lalubo dangantakar 'yan tauri da barayi duk da bai kamata suna shan inuwa guda ba, amma Kassu yana yi musu waƙa. an kawo alakar da ke akwai tsakanin Kassu da barayi wadda ba ta zumunta ko hulɗa ba ce, ta in an samu ana tare, in ta rutsa da su ba a tare. Daga karshe an fahimci kwaɗayi irin na mawaƙa ya kai Kassu ga yi wa barayi waƙa. An kawo misalai da cikin waƙoƙin da ya yi na barayi, sannan an kawo manazarta domin kafa hujja.

Manazarta

Addo, A. (2017). *Ra'o'in Bincike Kan Rayuwar Hausawa*. Katsina: Classical Media Enterprises.

Bunza, A.M. (2006). *Godon Fedē Al'ada*. Lagos: IBRASH Printers

Bunza, A.M. (2010). *In Ba Ka San Gari Ba, Saurari Daka: Muryar Nazari Cikin Tafashen Gambo*. Cairo: Ekods Printing House.

Bunza, A.M, (2013). *Makaɗi a Mahangar Manazarta*. Kano: Gidan Dabino Publishers.

Bunza, A.M, (2013). 'Wa'azi A Bakin Gambo Dogo Mai Kalangu', A cikin

Makafi A Mahangar Manazarta. Kano: Gidan Dabino Publishers LTD.

- Bunza, A.M. (2018). 'Asirin Sata a Riwayar Gambo'. Mukalar da aka Gabatar a Sashen Nazarin Harsunan Najeriya. Sokoto: Jami'ar Usmanu Danfodiyo.
- Dunfawa, A.A. (2013). 'Gambo A Zubin Mawakan Baka', a cikin *Makafi A Mahangar Manazarta*. Kano: Gidan Dabino Publishers LTD.
- Gusau, S.M, (2008). *Wakokin Baka a Kasar Hausa: Yanaye-Yanayensu da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Publishers Limited.
- Kaura, H.L (2017). 'Salon Zayyana (Hotancin Zucci) A Cikin Wakokin Kassu Zurmi'. Kundin Digiri na Biyu, Sokoto: Jami'ar Usmanu Danfodiyo.
- Magaji, A. (2016). *Kassu Zurmi Da Wakokinsa*. Ibadan: Spectrum Books Limited.
- Maiyama, H. (2001). 'Salon Sata Cikin Wasu Rубutattun Kagaggun Labarai na Hausa'. Kundin Digiri na Biyu, Sokoto: Jami'ar Usmanu Danfodiyo.
- Maiyama, H. (2008). 'Sata A Zamantakewar Hausawa: Nazarin Wakokin Barayi Na Muhammadu Gambo Fagada. Kundin Digiri na Uku, Sokoto: Jami'ar Usmanu Danfodiyo.
- Usman, B.B. (2008). "Kidān Maza Na Ta Da Makera". Paper presented at the Department of Nigerian Languages, Sokoto: Usman Danfodiyo University.
- Yahya, A.B. (1996). "In Praise of Thiebes: An Odd Category In Hausa Oral Peotry". Paper Presented at Faculty Seminer, Faculty of Arts and Islamic Studies, Sokoto: Usman Danfodiyo University.
- Yahya, A.B. (1997). *Jigon Nazarin Waka*. Kaduna: Fisbas Media Services.
- Zurmi, M.A. (1986). "Rayuwar Kassu Zurmi da Wakokinsa". B.A Project, Sokoto: Jami'ar Usmanu Danfodiyo.